

“ҲИБАТУЛ-ҲАҚОЙИҚ”ДАГИ АЙРИМ ЎЗЛАШМАЛАР ХУСУСИДА

Жиззах давлат педагогика
институтини докторанти Синдоров Лутфулла

Аннотация

Мақолада ўзбек тилига ўзлашмаларнинг кириб келишини қадимий манбалар луғат таркибини ўрганиш орқали билиб олиш мумкин. Биз ушбу тадқиқотимизда Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асаридаги ўзлашмаларни таҳлил этганмиз.

Калит сўзлар: ўзлашма, сўзлар, арабий, форсий, ёднома, асар, маъно, тил, қонуният.

Аннотации

О введении узбекского языка в статье можно узнать, изучив словарь древних источников. В этом исследовании мы проанализировали ассимиляции в «Хибат аль-Хакаиқ» Ахмада Югнаки.

Ключевые слова: прилагательное, слова, арабский, персидский, мемуары, произведение, значение, язык, закон.

Annotation

The introduction of the Uzbek language in the article can be found out by studying the dictionary of ancient sources. In this study, we have analyzed the assimilations in Ahmad Yugnaki's Hibat al-Haqaiq.

Keywords: adjective, words, Arabic, Persian, memoir, work, meaning, language, law.

Ҳар бир тил сўз ясаш, уни янги маъноларда қўллаш каби ички имкониятларидан ташқари, ташқи омиллар таъсирида, яъни бошқа тиллардан лисоний бирликларни қабул қилиш орқали ҳам ривожланиб, бойиб боради. Албатта, бу жараён муайян тил қонуниятлари асосида амалга ошади.

Жаҳонда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғат таркиби фақат ўз сўзларидан ташкил топган бўлсин. Бошқа тиллардан олинган сўзлар ё ўша тилда ўз шаклини қандай бўлса, шундайлигича сақлайди ёки унинг лексик тизими, табиати, грамматик қурилиши, сўз ясалиши ва имло қоидаларига уйғунлашади¹.

Ўзбек тили луғат таркибининг бойишида ички имкониятлари муҳим манба ҳисобланади. Шунга қарамасдан, дунёдаги ҳеч бир тил ўз ички имкониятларига таяниб иш кўрмаганидек, ўзбек тили учун ҳам фақат ўз сўзлари ва имкониятларигина кифоя қилмайди. Ўзбек тили сўз бойлигининг такомиллашувида ташқи манба ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Умуман, ҳар қандай тил соф ҳолда яшай олмайди². Бинобарин, турли тилларга мансуб халқларнинг ўзаро ҳамкорлиги, қўшничилик ва савдо-сотиқ алоқалари улар тилларининг тараққиёти, биринчи навбатда, лексикасига ўз таъсирини кўрсатиши табиий. Пировардида сўз алмашиш ва ўзлаштириш ҳолатлари юз беради. Ушбу жараён тарихий шароитларга боғлиқ тарзда турлича кечади. Ўзлашмалар лексик фонднинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини кузатишда ҳамда ўзга тилларнинг туркий тиллар, жумладан, ўзбек адабий тили ривожига ролини аниқлашда алоҳида ўрин тутаяди. Шу ўринда айтиш керакки, ўзбек тилига ўзлашмаларнинг кириб келишини қадимий манбалар луғат таркибини ўрганиш орқали билиб олиш мумкин. Жумладан, суғдча **ačun** сўзи Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарида “дунё, борлиқ”, “ҳаёт” маъноларида келтирилган: *Bu ačun körärgä körümlük tashī*³; *Baqasiz erür bu ačun lazzatī*. Термин илк маротаба Турфон матнларида “мавжудлик, борлиқ” семасида ифодаланган: *Önrä ajundaqī qilinc̄* – мавжудликдан олдинги фаолият (ДТС,74). “Тафсир”да сўзнинг **ajun** (4067), **ačun** фонетик вариантлари кўзга ташланади: *Tilärsizlär dunyāniñ bezäkini ya’ni ačunni* (3,2). “Муҳаббатнома”да **ačun** (292аб), “Хусрав ва Ширин”да **ajun**(33610) шакллари кузатилади. Ўрганилаётган манбада арабча **dunyā**,

¹ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 34.

² Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 103.

³ Мисоллар Қозоқбой Маҳмудовнинг “Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақойиқ” асари ҳақида” китобида келтирилган матндан олинди (Тошкент: Фан, 1972).

ўзлашмаси ҳам “борлиқ, дунё” семасини англлатган: *Bu kün bar yarın yoq bu dunyā nāñi*. **Dunyā** ўзлашмаси “яқин бўлди, яқин жойда жойлашди” маъносини англлатувчи **danā** феълидан ҳосил қилинган⁴.

Арабча **avval** сўзи тадқиқот объекти қилиб олинган асарда илк бор қўлланиб, «биринчи навбатда», «олдин» семаларини ифодалаган: *Arī zahri tatqu asaldin avval*. XIV аср Хоразм манбаларида қўйидаги маъноларда ифодаланган: «биринчи, дастлаб»: *Avval körüşkänin aytur* (МН,291a11); «бошида»: *Tekmä fasl avvalında bir hadis keltürdük* (НФ,2a12); «бошқатдан, қайтадан»: *Şarbatni habib ilindän alib içtim daği umrni avvaldan hisāb etdim* (Г,121б11). Бу арабча сўз **avvalu** шаклига эга бўлиб, ўзбек тилига фатҳали ҳамзани а товушига алмаштириб, сўз охиридаги **u** унлисини ташлаб қабул қилинган: **awwalu** → **аввал**⁵.

Ёдномада «сиғиниш, топиниш» маъноси **ibādat** ўзлашмаси орқали ёритилган: *Ibādat riyā boldi*. **Ibādat** → **ибāдат** «сиғинди», «сажда қилди» маъносини англлатувчи **abāda** феълнинг I боб масдари бўлиб, «сиғиниш», «Оллоҳга қуллуқ қилиш» маъносини билдиради⁶.

Қисса луғат таркибида Худо томонидан Муҳаммад алайҳиссалом орқали юборилган охирги диний таълимотни англлатган **islām** лексемаси даставвал «Ҳибатул-ҳақойиқ» достонида келтирилган: *Ĝarib erdi islām ğarib boldi baz*. **islām** → **ислām** асли **salima** феълнинг «бўйсунди», «бош эгди» маъносини англлатувчи IV боб шакли **islata** феълидан ҳосил қилинган масдар бўлиб, араб тилида «Оллоҳга итоат қилиш», мусулмон бўлиш, **al** артикли билан ишлатилганида эса, «ислом дини» маъносини англлатади. Бу сўз ўзбек тилида эркак кишининг исми сифатида ҳам қўлланилади⁷.

«Эркин, хур» маъносини англлатган **āzād** ўзлашмаси биринчи бор Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида ишлатилган: *Tözü qul*

⁴Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2009.-Б.112.

⁵Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 9.

⁶Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 154.

⁷Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 175.

qilurlar azad özlärin. XIV аср Хоразм ёдномаларида куйидаги маъноларни билдирган: а) «эркин, хур»: *Xoja zanjir içindä qul āzād* (Г,148а2); б) «кулликдан озод этилган шахс»: *Taqi Abubakrnuñ āzādi bir erdi* (НФ,12612).

«Хибатул-хақойиқ» достонида «адолат» маъноси **dād** ўзлашмаси орқали ёритиб берилган: *Dad insaf tutar çin Anuširvaniy*. Лексема XIV аср Хоразм манбаларида куйидаги семаларда келган: 1) «адолат»: *Ol çibçiuq haq ta'ālā hazratindin dād tilägäy* (НФ,9367); 2) «фигон, нола»: *Falak dādini alğay* (ХШ,11067). Бундан ташқари, ўрганилаётган ёдномада сўзнинг арабча **adl** синоними ҳам ишлатилган: *Ägär bolsa adliñ qatigliq mäñä*. **Adl** лексемаси **ʔadl (un)** шаклига эга; “тўппа-тўғри шаклга эга бўлди” маъносини англатувчи **ʔadala** феълининг I боб масдари бўлиб, шу феълнинг “адолатли бўлди” кўчма маъноси асосида ҳосил қилинган⁸.

«Сир» тушунчасини ифодаловчи **rāz** ўзлашмаси дастлаб Аҳмад Югнакийнинг «Хибатул-хақойиқ» асарида кузатилади: *Qatig kizlä rāzin kiši bilmäsün*. Лексема XIV асрда Хоразм ҳудудида битилган обидалар луғат таркибида ҳам айни семада кўзга ташланади: *Nišānsizdan xabarsiz ne degäy rāz* (Г,5а1).

Xuš ўзлашмаси илк марта Аҳмад Югнакийнинг “Хибатул-хақойиқ” достонида “яхши, дуруст” маъносида келган: *Ärif raqs çiqarib etär xuš sama'*. Ушбу сўз XIV аср Хоразм манбаларида «кувонч»: *...Xuš içkil rāhnirayhān içindä* (Мн.,29467), “яхши, дуруст”: *Xuš aytti pardadār ewdä kiši yoq* (Г,156а3) маъноларида учрайди. Кези келганда айтиш лозимки, текширилаётган ўзлашма янги сўзлар ҳосил қилишда ҳам иштирок қилган: *Yürügil tilägil özün xuşluğin*. Бундан ташқари, обида тилида сўзнинг туркий **ezgü** синоними қўлланилган: *Qiliqlarda ezgü qiliq qoy (xoy) qiliq*.

⁸Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – Б. 14-15.

Асардаги ўзлашма қатламга оид лексик бирликлар қадимги туркий тил ва қорахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинганда шу нарса маълум бўлдики, аксарият истилоҳлар ўзининг туб маъносида учрайди, баъзиларида эса маъно кенгайтиши ҳодисаси кузатилади.

“Хибатул ҳақойиқ” асосан панд-насихат мазмунда бўлганлиги учун унда диний тушунчаларни ифодаловчи форсий ва арабий сўзлар 20 фоизни ташкил этади. Шу билан бирга, ўша давр учун характерли бўлган тил ҳодисаларини кузатиш мумкин. Хуллас, бу асар орқали эски туркий тилдан эски ўзбек адабий тилига муҳим қадам қўйилганлигини, унинг Кошғардан Хуросонгача бўлган туркий элатлар тилини ўзида акс эттирганлиги ва ҳаммага манзур бўлганлигини билиб олиш мумкин.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

Г– Сайфи Сарайи. Гулистан бит –турки//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. -676 с.

МК – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960-1963.

Мн– Хоразми. Мухаббат-наме//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

НФ – Нахджул – фарадис//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

Тафсир– Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII- XIII вв. –М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

XIII – Кутб. Хосрав и Ширин//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.